

İkinci Bay-Bulun (= E 49) Yazıtı

Talat Tekin
(İstanbul)

Birinci Tuva ya da İkinci Bay-Bulun yazıtı yüksekliği 285 cm eni de aşağıda 63 cm, yukarıda da 45 cm olan kocaman bir kumlu taş üzerine yazılmış dört satırdan ibarettir.

Bu yazıt Malov yayınında *Perviy pamyatnik iz Tuvi* (Birinci Tuva Yazıtı) adı ile geçer (bk. S. Ye. Malov, *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*, Moskva-Leningrad 1952, 49). Yazıt Ulug-Hem (Yenisey) ırmağının sol kıyısındaki Bay-Bulun bozkırında bulunan üç yazıttan ikincisi olduğu için de Vasil'yev tarafından böyle adlandırılmıştır.

Şimdiye kadar bu yazıt üzerinde çalışan ve çalışmalarını yayımlayan araştırmacılar şöyle sıralanabilir: S. V. Kiselev (1939), S. Ye. Malov (1952), İ. A. Batmanov ve A. Ç. Kunaa (1965), O. N. Tuna (1966), A. S. Amanjolov (1974), D. D. Vasil'yev (1983) ve İ. V. Kormuşin (1997). Bunca araştırmacı tarafından incelenmiş olmasına karşın İkinci Bay-Bulun ya da Birinci Tuva yazıtı bugüne değin doğru ve kandırıcı biçimde okunabilmiş ve anlaşılabilmiş değildir.

Bunun nedeni de bu yazıtta öbür Yenisey yazıtlarında bulunmayan, dolayısıyla de pek bilinmeyen bazı işaretlerin kullanılmış olmasıdır. Bu işaretlerden biri Orhon ve Yenisey yazıtlarında sık sık kullanılan ıK/Kı işaretine benzer ı, ı biçiminde bir işarettir. Bu işaretin ses değeri için artdamaksıl /k/, /uʃ/, /rt/ ve /lık/ gibi birbirinden çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bence ıK/Kı harfine biraz benzemekle birlikte ondan yine de oldukça farklı olan bu işaret /kış/ değerinde bir harf ya da ligatürdür.

Bu runik harfle ilgili görüşümüzü ve bu görüşü destekleyen dillik kanıtları aşağıdaki "Açıklamalar" bölümüne bırakmak yerinde olacaktır.

Harf çevrimi

Ön yüz

1. szİmA : yÜz : KDşmA : LTI : BDNmA szmA : DRLTmA
2. rTm : KbaştıK : INL ÜgA : bn : kIytmİş : YşmA
3. rrdämm ekI : elg : TUKışm : YGDA : UTUz : rİg : Ülrđm : ÄsnI

Sağ yüz

4. LTI : BGBDNM : KÜÇİgnçn : RKKışldämmTşn : BntA : tktI

Yazı çevrimi

1. Äs(i)zim ä, yüz kadaş(ı)ma, altı b(o)d(u)n(u)ma, äs(i)z(i)m ä, adr(ı)lt(ı)m a!
2. Är at(ı)m Ak Baş Atık. Inal Ögü bän. (E)ki yetmiş yaş(ı)mda...
3. Är ärdäm(i)m eki el(i)g tokış(ı)m. Yag(ı)da otuz ärig öl(ü)rd(ü)m. Äsni!
4. Altı bag b(o)d(u)n(u)m küçl(ü)g(i)n (ü)ç(ü)n arkkiş äldäm taş(i)n b(u)nta t(i)kti.

Çeviri

1. Ne yazık, yüz akrabamdan ve altı boyumdan, ne yazık, ayrıldım!
2. Erkeklik adım Ak Baş Atık; Inal Öge'yim ben. Altmış iki yaşında...
3. Erkeklik erdemim kırk iki savaşı. (Bu savaşlarda) düşmandan otuz askeri öldürdüm. (Beni) hatırlayın!
4. Altı birleşik boyum güçlü olduğu için (bu) övgü ve erdem taşını buraya diktiler.

Açıklamalar

1. äs(i)zim ä “ne yazık!”. Malov: sizimä “ot vas”; O. N. Tuna: s(i)z (e)ş(i)mge “oh my lady... from you”; Batmanov-Kunaa: sizime “ot vas”; Vasil'yev: szİmä; Kormuşin: äsizim-ä “kak jal' mne” (ne yazık bana).

Sözcüğü siz zamiri ile ilgili sayan eski sizimä okuyuşu yanlıştır. Yenisey yazıtlarında sık sık geçen äsiz, äsiz ä, äsizim ve äsizim ä ünlemleri için bk.T. Tekin 1964. Otuz altı yıl önce yayımlanmış olan bu yazımdan yararlanan tek

türkologun Kormuşin olduğunu burada, yeri gelmişken, açıklamak isterim.

O. N. Tuna'nın *äs(i)zim ä* ünlemini *siz (e)ş(i)mge* okuyuşu da yanlıştır. Malov, Vasil'yev ve Kormuşin'de sözcük /szImÄ/ biçimindedir; yani /z/ den sonraki harf /ş/ değil, /l/ dir. Sözcüğün son harfi de Yenisey yazıtlarında kullanılan ve açık /ä/ değerinde olan X işaretidir. Bu harfin /g/ ünsüzü ile hiçbir ilgisi ve ilişkisi yoktur.

2. *Ak Baş Atık*. Malov: *Ak-baş-at-ık (?)*; Batmanov-Kunaa: *Ak Baş Atık*; Tuna: *(a)q baş (a)tık* “Aq-Baş Atık”; Vasil'yev: /qXti/; Kormuşin: /q[LIQ]tıq/ *qalıqtıq (?)* kişi adı “Kalıktık”.

Papyon kravat şeklindeki runik harfin ses değeri konusunda türlü görüşler ileri sürülmüştür. Tunyukuk, Uyuk-Arcan ve Ak-Yüs yazıtlarında da geçen bu işaret Radloff'a göre /un/, W. Bang'a ve Malov'a göre /baş/, Amanjolov'a göre /rt/, Kızlasov'a göre de /ıs/ değerindedir. Aalto da bu işaretin /lık/ ses öbeğini gösterdiği kanısında idi (1958: 39). Kormuşin Aalto'nun görüşünü benimsemiş ve işaretin /LIQ/, yani /lık/ değerinde bir ligatür olduğunu kabul etmiş, ancak yazımında bu işaretin bulunduğu kişi adını (bir soru işareti ile!) *Qalıqtıq* (Kalıktık) okumuştur (1997: 170).

Bana gelince, ben Bang'ın görüşünü kabul ediyor ve papyon kravat biçimindeki bu runik harfin *baş* değerinde bir ideogram olduğunu sanıyorum. Beni bu kanaata götüren Eski Türkçe metin Tunyukuk yazıtındaki /I BR X/ söz öbeğidir. Bu söz öbeği bence *ı bar baş* diye okunmalı ve “ormanlı doruk, ormanlı tepe” olarak anlaşılmalıdır: *ı bar baş aşdımız* “Ormanlı tepeyi aştık” (Tunyukuk 26).

3. *Inal Ögä bän*. Malov: *Inal ögä bän*; Batmanov-Kunaa: *Inal öge ben*; O. N. Tuna: *inal ögge. ben*; Kormuşin: *inal ögä bän*.

O. N. Tuna'nın /Ügä/ biçiminde yazılmış olan sözcüğü *ögge* okuması doğru değildir. Bu sözcüğün son harfi Yenisey yazıtlarında sık sık geçen ve ses değeri açık /ä/ olan ünlü işaretidir. *Ögä* sözcüğü de, büyük bir olasılıkla, eski ö- “düşünmek” eyleminden -gä eki ile türetilmiş bir sıfattır (krş. *bilgä* < *bil-gä*).

4. *(e)ki yetmiş yaş(ı)mda*. Kormuşin yayını dışındaki yayınlarda *(e)ki* “iki” sözcüğü yoktur.

5. *adr(ı)lt(ı)m a*. Kormuşin yayını dışındaki yayınlarda sondaki *a* ünlemi yoktur.

6. */rrdäm/ är ärdäm(i)m*. Malov: *är ärdäm* “Moya geroyskaya doblest”; Batmanov-Kunaa: *er erdemim* “Moye geroyskoye doblest”; Tuna: *(e)r(e)rd(e)m(i)m* “My heroic merit.”; Vasil’yev: */rr Øm/*; Kormuşin: *är ärdämim* “Moya doblest’ muja-voina” (savaş eri olarak gösterdiğim yiğitlik).

Malov buradaki */däm/* işaretini */d/* sanmış ve sözcüğü *är ärdäm* okumuştur. Bu runik harfin */däm/* değerinde bir işaret olduğu Batmanov-Kunaa (*Pamyatniki drevnetyurkskoy pis’mennosti tuvi*, Vıpusk III, Kızıl 1965, s. 31) ve O. N. Tuna yayınında (*CAJ XI*, 1966, s. 241-263) açıklanmıştır.

är ärdäm(i)m “erkeklik erdemim” söz öbeği başka Yenisey yazıtlarında da (Uyuk-Arcan, Begre, vb.) geçer ve anlamı açıktır.

7. */ekI elg TUkışm/ eki el(i)g tokış(ı)m* “kırk iki savaşım”. Yazıtın çözüm-
lenmesi en güç sözcüklerinden biri yazımında yukarıda sözünü ettiğimiz */kış/*
işaretinin kullanıldığı son sözcüktür.

Malov, bu işaretin bir artdamaksıl */k/* işareti olacağını düşünmüş, bu nedenle yazıtın üçüncü satırında geçen */TU m/* biçiminde yazılmış sözcüğü *tokum* okumuştur ve “moy poyas”, yani “benim kuşağım, kemerim” diye anlamlandırmıştır.

Batmanov-Kunaa yayınında da son sözcük, Malov gibi, *tokum* okunmuş ve bütün öbek “U menya sorok dve pryajki”, yani “Benim kırk iki tokam (oldu)” diye çevrilmiştir (s. 31).

Bu işaret üzerine Malov’unkinden farklı ilk açıklamayı O. N. Tuna yapmıştır. Ona göre *ıK/Kı* harfine benzer bu işaret *uş* değerindedir. Bu durumda */TUuşm/* biçiminde yazılan bu sözcük *tuuş(u)m* okunmalı ve bütün cümle “I killed thirty of the forty enemies I met with”, yani “Karşılaştığım kırk düşman erinden otuzunu öldürdüm” olarak anlaşılmalıdır (s. 259, 260).

Hemen belirteyim ki bu okuma ve çeviri kabul edilemez. Çünkü bir kez onun *eeki eelig* biçiminde yazdığı söz öbeğinin anlamı “kırk” değil, “kırk iki”dir. Sonra, daha önemli olarak, *tuuş(u)m yagıda* gibi bir söz öbeği semantik bakımından “enemies I met with” (karşılaştığım düşmanlar) diye anlaşılamaz, çünkü Eski Türkçe *tuş* ya da *tüş* sözcüğünün anlamı “eş, eşit, denk”tir, “rakis” değil.

Yenisey yazıtlarını en son yayımlayan Kormuşin de bu işaretin */su/* değerinde olduğunu ileri sürmüş ve sözcüğü *tusum* “faydam, yararım” oku-

muştur. Kormuşin'i buna sevk eden İkinci Kızıl-Çıraa yazıtındaki *tænri el(i)mkä tusum: tok(u)z är öl(ü)rt(ü)m* “Kutsal devleteime faydam: (savaşlarda) dokuz (düşman) eri öldürdüm” cümlesidir (Kızıl-Çıraa II 2). Bu cümle, yapı bakımından, gerçekten İkinci Tuva yazıtındaki söz konusu cümleye benziyor. Ancak, Kızıl-Çıraa yazıtında *tusum* “faydam” sözcüğü hiç şüpheye yer bırakmayacak şekilde, yani /TUSUM/ biçiminde yazılmıştır. Birinci Tuva yazıtında ise /SU/ değil, onun yerine ses değerini bulmaya çalıştığımız söz konusu ligatür ya da hece işareti kullanılmıştır.

Bana göre söz konusu runik işaret /kış/ değerinde bir harf ya da ligatür olmalıdır. Gerçek şudur ki bu satırda, son *äsni* sözcüğü hariç, iki ayrı cümle vardır. Bu cümlelerden biri *Är ärdäm(i)m eki elig tokış(ı)m*, öbürü de *Yag(ı)da otuz ärig öl(ü)rd(ü)m* cümlesidir. Bence bu yazıtta konuşturulan kişi, Ak Baş Atık Inal Öge, erkeklik erdemi olarak giriştiği savaşların sayısı (kırk iki savaş) ile bu savaşlarda öldürdüğü düşman erlerinin sayısını (otuz) vermekle yetiniyor. Eski Türkçede “savaş” anlamındaki sözcük *tokı-* eyleminden -ş eki ile türetilmiş *tokış* sözcüğüdür. Ayrıca söz konusu runik işaretin /uş/ değil, /kış/ değerinde olduğu yazıtın dördüncü satırında /RKkış/ biçiminde yazılmış olan *arkış* sözcüğünden anlaşılmaktadır (aş. bk.).

8. *äsni* “hatırlayın!”. Malov: /AsnI/ *asni* (çevirisiz); Batmanov-Kunaa: *esni* “eskerip çor”; O. N. Tuna: /...ni/; Vasil'yev: /Asni/; Kormuşin: /AsnI/ *äsni* (çevirisiz).

/AsnI/ biçiminde yazılan bu sözcük bence *äsni* okunmalı ve “hatırlayın!” diye anlaşılmalıdır. Ancak böyle bir sözcük şimdiye değin Eski Türkçe metinlerde saptanmamıştır. Ben bağlama göre bir eylemin buyurma biçimi olması gereken bu sözcüğü Çuvaşça *asin-* “hatırlamak” eylemi ile birleştirmek istiyorum. Çuvaşça eylem “hafıza, bellek” anlamındaki Eski Türkçe *äs* (> Çuvaşça *as*) kökünden türemedir ve yer değiştirme ile pek ala daha eski ve birincil bir **äsni-* biçiminden gelebilir: **äsni-* > **asni-* > *asin-*. Bu eylemin buyurma kipi başka Yenisey yazıtlarında, bu arada, E-15 (Çaa-Höl III) ve E-147 (Eerbek I) yazıtlarında da geçer: *elig uyamka adrıltım, äsni!* “Elli akrabamdan ayrıldım. (Beni) hatırla!” (Çaa-Höl III 3), *...bökmädim. yıta, äsni!* “... doymadım. Eyvah, (beni) hatırla!” (Eerbek I, 1).

9. /RKkış : ldäm : Tşn/ *arkkış äldäm taş(i)n*. Malov: *arkak älim taşın*; Batmanov-Kunaa: *arkk (?) elim taşın*; O. N. Tuna: *arquş eldem at eşin* “gift (bearing) caravan(s), tamed horse(s)”; Vasil'yev: /RK I TSn/; Kormuşin:

/RKş ldam Tşn/ *arkış ält]dim taşın* “Ya vodil karavanı. (Pominal’nıy) kamen’...”.

Bana göre bu okuyuş ve anlamlandırmaların hiçbiri doğru değildir. İlk sözcüğü Malov’un *arkak*, Tuna’nın *arquş* okumaları kabul edilemez. /RKkış/ biçiminde yazılmış olan ilk sözcük bence “kervan” anlamındaki *arkış* sözcüğü değil, fakat “övgü” anlamındaki *alkış* sözcüğüdür. Bunu izleyen ve /ldäm/ biçiminde yazılmış olan ikinci sözcük de bence *ärdäm* sözcüğü yerinedir. Olup biten şudur: Eski Türkçede genellikle *bängü taş* “ebedi taş” olarak anılan mezar taşı için bu yazıtta bence *alkış ärdäm taşı* “övgü ve erdem taşı” ibaresi kullanılmıştır. Bu ibare yazılırken yazıcının söyleyişinde ünsüz yer değiştirmesi (*metatez*) olayı meydana gelmiş ve *alkış* sözcüğünün /l/ ünsüzü *ärdäm* sözcüğünün /r/ ünsüzü ile yer değiştirmiştir: *alkış ärdäm > arkış äldäm*.

Bu gibi yer değiştirmeler başka sözcüklerde, bu arada Eski Türkçe *balbal* sözcüğünde de olmuştur. Moğolca aslı *barimal* “heykel” olan bu sözcük Eski Türkçede, bilindiği gibi, *balbal* olarak geçer. Yalnız bir yazıtta, Üçüncü Tuva yazıtında, sözcük *balbar* biçimindedir. Sözcüğün bu biçimi onun Moğolca *barimal* biçiminden **barmal > *barbal > balbar* gelişimiyle meydana gelmiş olduğunu gösterir.

Öbeğin /Tşn/ biçiminde yazılmış olan son sözcüğüne gelince, bu hiç şüphesiz “taşını” anlamındaki *taş-i-n* sözcüğüdür. Belirli nesne ekinin art /N/ yerine ön /n/ harfi ile yazılmış olması sözcükteki 3. kişi iyelik ekinin ünlü uyumuna girmedikini gösterir.

10. *b(u)nta t(i)kti*. Malov: *bunta takti* “on postavil zdes”; Batmanov-Kunaa: *bunta tiktı* “mında tiktı (turgustu)”; O. N. Tuna: *eşin ayaas aña tegti* “noble (ladies and male slave(s) came to them”; Vasil’yev: /BntAtetI/; Kormuşin: *taş(i)n b(u)ña tätti* (?) “(pominal’nıy) kamen - peçal’no - vodruzili” (anma taşını dikti)”).

Bu satırın, dolayısıyla de bu yazıtın, son iki sözcüğü olan bu öbek runik harflerle /BntAtetI/ biçiminde yazılmıştır. İlk sözcük /BuntA/ yerine bir yazım yanlışdır; yazıcı ilk hecedeki /u/ harfini unutmuştur. Ayrıca, Tuna’nın ve Kormuşin’in /ŋ/ sandığı ikinci harf Ө, yani /nt/ çift ünsüz işaretidir.

Öbekteki ikinci sözcüğe gelince, bu da /tiktI/, yani *tikti* yerine bir yazım yanlışdır: Yazıcı ilk hecedeki /i/ harfini unutmuş, bundan sonra gelen /k/ harfini de /ä/ harfi gibi yazmıştır. O. N. Tuna’nın bu sözcükte geçen /ä/ harfini /eg/ değerinde sayması da doğru olamaz; çünkü bu işaret, Yenisey yazıt-

larında geçen pek çok örnekten anlaşıldığı gibi, açık /ä/ ünlüsü değerindedir.

Kısaca bu iki sözcük için bugüne kadar önerilen okuma ve açıklamalardan doğru olanı sadece Batmanov-Kunaa yayınındaki *bunta tikti* söz öbeğidir.

Kaynakça

- Pennti Aalto, G. J. Ramstedt ve J. G. Granö 1958. "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *JSFOu* LX: 7.
- Amanjolov, A. S. 1973. "İnterpretatsiya nekotorih runičeskih znakov", Uçeniye zapiski Tuv., *NIİYALİ*, vıp. XVI.
- Bang, W., "Turcica" 1917. *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, 270-294.
- Batmanov, İ. A., A. Ç. Kunaa 1965. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti tuvi*. Vıpusk III. Kızıl
- Clauson, Sir Gerard 1972. *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford at the Clarendon Press. (= EDPT).
- Kızlasov, İ. L. 1994. *Runiçeskaya pis'mennost' yevraziyskih stepey*, Moskva.
- Kormuşin, İ. V. 1997. *Tyurkskiye yeniseyskiye epitafii. Teksti i issledovaniya*. Moskva "Nauka".
- Malov, S. Ye. 1952. *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*. (Akademiya nauk SSSR. İnstitut Yazıkoznaniya). Moskva-Leningrad.
- Orkun, Hüseyin Namık 1936-1941. *Eski Türk Yazıtları*. 1-4. (Türk Dil Kurumu Yayınları). İstanbul.
- Radloff, W. 1895. *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*. Dritte Lieferung. St. Petersburg.
- , 1896. *Atlas der Alterthümer der Mongolei*. Dritte Lieferung. St. Petersburg.
- Röhrborn, Klaus 1979. *Uigurisches Wörterbuch*. Lieferung 2 (Franz Steiner Verlag). Wiesbaden.
- Tekin, Talat 1968. *A grammar of Orkhon Turkic*. (Uralic and Altaic Series 69.) Bloomington-The Hague: Indiana University Publications.
- , 1964. "On a misinterpreted word in the Old Turkic inscriptions", *Ural-Altaische Jahrbücher*. 35/B, 134-144.
- , *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.
- , 1995. "Elegest (Körtle Han) Yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları*, cilt 5,

19-32.

—, 1997. "The first *Altınköl* inscription", *Turkic Languages*. 1 (1997) 2, 210-226.

—, 1998. "The Second *Altınköl* Inscripton", *Türk Dilleri Araştırmaları*, cilt 8 (1998). 5-14.

—, 1999. "Hemçik-Çırgakı Yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları*, cilt 9 (1999), 5-15.

Tuna, Osman Nedim 1966. "On the phonetic values of the symbols X, ⊗, Z used in some of the texts in Kök-Turkish script", *Central Asiatic Journal* XI (1966), 241-263.

Vasil'ev, D. D. 1983. *Korpus tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*, Leningrad.

